УДК 94(470+571)"19/20"

Священко З.В.

ПРОУРЯДОВІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1901 – 1906 РР. В ОЦІНЦІ ДОСЛІДНИКІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті проаналізовані погляди дослідників початку ХХ ст. на аграрну проблему в Російській імперії у 1901 – 1906 рр. Наголос зроблений на питанні проурядових аграрних ініціатив. Звертається увага на праці присвячені різним аспектам історії селянства. Зазначається, що є достатньо підстав говорити про те, що історіографії початку ХХ ст. був властивий плюралізм думок. Незважаючи на цензуру, тогочасні автори не без негативних для себе наслідків критично висловлювалися на адресу аграрної політики властей.

Ключові слова: *аграрне питання, Російська імперія, аграрні ініціативи, історіографія початку ХХ ст.*

На нинішньому етапі розвитку української історичної науки все актуальніше постає питання історіографічного осмислення історії селянства, особливо початку ХХ ст. – коли загострилися аграрні і соціальні відносини, відбувався пошук моделей селянських реформ, а общинне право вступало в суперечність з ринковою економікою.

У широкому історіографічному полі двох останніх десятиліть відбувається реабілітація дореволюційної селянознавчої історичної думки через уважне ставлення до її інформаційних можливостей. Вважаємо, що на початку ХХ ст. в історіографії з обраної нами теми було закладено підвалини та сформовано традиції для подальшого її науково-історичного осмислення. Науковий доробок цього періоду, попри всі його недоліки, цінний, по-перше, тим, що він містить цікаву інформацію стосовно проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., яка не втратила свою актуальність і до тепер. По-друге, без цього фундаменту неможливе цілісне

відтворення історіографічного процесу з порушеної нами проблематики. По-третє, без напрацювань початку ХХ ст. складно буде у всій повноті відтворити широкомасштабну картину проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

У сучасній українській історіографії мають місце історіографічні студії з проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема, В. Дубінський звернув увагу на висвітлення аграрного питання кінця XIX – початку ХХ ст. в працях радянських авторів [1]. В. Гоцуляк проаналізував зміст сучасних вітчизняних досліджень, присвячених вивченню Столипінської аграрної реформи [2; 3]. Але історіографічних студій присвячених аналізу поглядів дослідників початку ХХ ст. на аграрну проблему в Російській імперії у 1901 – 1906 рр. недостатньо.

Мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі проблеми проурядових аграрних ініціатив в Російській імперії у 1901 – 1906 рр. в баченнях науковців початку ХХ ст. Основним джерелом даного дослідження послужили праці дослідників початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. збігається у часі з початком роботи урядових комісій з вивчення соціально-економічного становища селянства Російської імперії («Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів», «Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ», «Комісія Центру», «комісія Особливої наради О. Оболенського» та ін.), напрацювання проурядових ініціатив. Саме тоді з’являються перші спроби осмислення тих проурядових аграрних ініціатив, що мали місце у Російській імперії упродовж 1901 – 1906 рр., а також критики їхніх авторів. Аналіз опрацьованої нами історіографічної спадщини дозволяє пальму першості у вивченні проурядових ініціатив у Російській імперії упродовж 1901 – 1906 рр. віддати Г. Євреінову та С. Прокоповичу. У Санкт-Петербурзі у 1904 р. було оприлюднено творчий доробок Г. Євреінова, що стосувався розгляду селянського питання Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ [4, с. 17]. У невеликій за обсягом, але змістовній публікації її автором

проаналізовано завдання, що стояли перед Редакційною комісією напередодні її відкриття, очікування громадськості від її діяльності, інтерпретація членами цієї установи соціально-економічного та правового становища селян, а також пропозиції щодо його покращення. Зважаючи на тогочасну цензуру, Г. Євреінову вдалося виявити і написати про слабкі місця законопроекту Редакційної комісії, про ті суперечності, що містилися у його змісті. Лейтмотивом публікації є суцільна критика результатів діяльності Редакційної комісії. У висновку цей автор відверто написав: «Проекти Редакційної комісії не вирішують селянського питання. Воно вирішиться лише проведенням великої реформи … звільненням селян від усіх обмежень їх особистої свободи, що до цих пір зберігаються, наданням їм повної рівноправності з людьми інших станів держави» [4, с. 17].

Якщо Г. Євреінов відобразив діяльність Редакційної комісії, то С. Прокопович привернув увагу громадськості до результатів діяльності місцевих губернських та повітових комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості [5]. Ним відтворено нормативно-правову базу, якою юридично оформлювалися утворення, діяльність, повноваження місцевих губернських та повітових комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, прокоментовано рішення місцевих комітетів щодо соціально-економічного та правового становища селян. Не втратили актуальності слушні міркування С. Прокоповича про те, що створенням Особливої наради власті визнали за аграрним питанням політичний складник, що у такий спосіб аграрне питання набуло статусу «національного лиха, для усунення якого потрібні заходи державного характеру» [5, с. 9].

На сторінках роботи С. Прокоповича міститься і критика організаторів Особливої наради. Щоправда, прізвище С. Вітте не називається, але цього і не потрібно, адже це і так зрозуміло. Критичні міркування стосуються трьох основних моментів. По-перше, схвалюючи загалом ідею створення Особливої наради, яка засвідчила політизацію аграрного питання у країні,

автор «Местных людей о нуждах России» не сприймає того, що Особлива нарада ухилилася від «прямої постановки цього (аграрного – автор) питання» [5, с. 9]. По-друге, вітаючи наміри влади мати об'єктивну картину стану справ у сільському господарстві шляхом отримання інформації від тих, хто «близько стоїть до землеробства і кому краще за все відомі його слабкі місця та нагальні потреби», С. Прокопович висловлює невдоволення тим, що власті не залучили до цієї роботи земства, а створили місцеві комітети [5, с. 1]. По-третє, що зумовлене другим, місцеві комітети, на його думку, не є «виразниками громадської думки країни». Своє судження він обґрунтовує таким: «Залучення до їхнього складу представників адміністрації, підбір членів губернаторами і предводителями дворянства, заборона порушувати, обговорювати і балатувати ті чи інші питання загальнодержавного характеру, страх членів за вільне, щире слово, висловлене у комітетах, – все це позбавляло комітети їхнього громадського змісту» [5, с. 43].

Навряд чи є достатньо підстав погодитися з висловленими вище критичними положеннями, хоча, безсумнівно, вони мають право на існування. На нашу думку, С. Прокоповичу не були відомі ті непрості обставини, за яких С. Вітте домігся створення Особливої наради та її структурних компонентів – місцевих комітетів. Зокрема, знаючи, м'яко кажучи, неприв'ітне ставлення імператора до земств, чи можна було переконати його у створенні Особливої наради, що тісно співпрацювала б із земствами. Не потрібно забувати, що, попри геніальність задумів С. Вітте, П. Столипіна, М. Кутлера, В. Коковцова та інших, рішення щодо їх реалізації приймалися Миколою II. Стосовно закидів на адресу непредставництва місцевих комітетів, зважаючи на умови їхньої роботи, то автор сам спростовує цю свою тезу, опосередковано наводячи дані про їхній соціальний склад. Також дані, наведені С. Шидловським, переконують у зворотному [6, с. 9-13]. Однак варто погодитися з тим, що справді влада жорстко контролювала політичну благонадійність цих інститутів.

Тематику, започатковану С. Прокоповичем, продовжив С. Шидловський [6]. Об’єктом його уваги також стала діяльність місцевих комітетів. Автор ретельно підійшов до розкриття сутності та змісту роботи цієї інституції Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Він прокоментував положення, що стосувалися складу, повноважень, напрямів діяльності місцевих комітетів, особливостей комплектації їхніх штатів тощо. Окреме місце автором «Общего обзора трудов местных комитетов» приділено пунктам програми «занять» Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, чисельності губернських та повітових місцевих комітетів. Наскільки вдалим є виклад матеріалу засвідчує, принаймні, те, що сучасні історики до цих пір послуговуються введеними ним в обіг даними стосовно чисельності місцевих комітетів, їх соціального складу тощо.

Зауважимо, що на відміну від С. Прокоповича, С. Шидловський компліментарніше ставиться до діяльності місцевих комітетів. Зокрема, він зауважив, що вони з надзвичайною увагою та усердям поставилися до справи, що їм доручили.

Окрім окремих публікацій, в яких висвітлювалися різні аспекти проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії у 1901 – 1906 рр., в історіографії на початку ХХ ст. мали місце і збірники статей. Прикладом такого є «Очерки по крестьянскому вопросу» за загальною редакцією А. Мануілова. У контексті нашої теми привертають увагу дві публікації А. Мануілова і одна В. Розенберга. Їх об’єднує спільна тематика – вони стосуються окремих сюжетів аграрного питання та проурядових ініціатив стосовно до них.

Об’єктом аналізу В. Розенберга стала проблема правового статусу селян. Зокрема, ним порушено питання селянського судоустрою, волосного управління та змін щодо них, запропонованих членами Редакційної комісії [7]. Автором проаналізовано законодавчу базу Російської імперії, якою регламентувалася правова окремішність селян. Ним було зіставлено норми,

що існували і ті, що пропонували члени Редакційної комісії. У результаті проведеного ним порівняння правових норм, В. Розенберг аргументовано довів, що засади реформування, яких дотримувалися члени Редакційної комісії, є помилковими. Їхня хибність виявляє себе у логічній неузгодженості запропонованих нововведень. Оновлений селянський судоустрій більшою мірою відповідатиме інтересам великих землевласників та міщан, аніж тих, кому адресуються реформи – селян [7, с. 328]. Не поділяв він і думок членів Редакційної комісії про недоцільність зрівняння у правах селян із іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму. Навпаки, автор «Проектов Редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах» наполягав на якомога швидшому подоланні правової та станової окремішності селян [7, с. 312].

Общинне та селянське землеволодіння / землекористування та запропоновані Редакційною комісією і Особливою нарадою зміни у цій сфері агарних відносин – предмет зацікавленості А. Мануілова. У першій своїй статті [8] він розкрив принципи, на яких ґрунтувалися підходи членів Редакційної комісії щодо реорганізації общинного та селянського землеволодіння / землекористування. Як і В. Розенберг, А. Мануілов застосував порівняльний метод, зіставивши чинні норми з тими, на які їх пропонувалося замінити. Він неспростовно довів, що члени Редакційної комісії у реорганізації общинного та селянського землеволодіння / землекористування керувалися принципом збереження общини з усіма її атрибутами. Запропоновані нововведення носили формальний характер, не стосувалися підвалин цього селянського інституту: «…законопроект Редакційної комісії залишає без змін основні правила цього закону (закон від 8 червня 1893 р. – автор), змінюючи лише окремі умови його застосування. Ідея опіки над селянами, відображена у законі про переділи, є наскрізною у роботі комісії (Редакційної – автор), лежить вона в основі й нового законопроекту» [8, с. 329, 330].

Не оминув він увагою правовий статус селянства та ті інновації, що пропонувалися членами Редакційної комісії. А. Мануілов обґрунтовано стверджував, що основна ідея щодо збереження правової окремішності селян та їхнього підпорядкування земським начальникам, на якій наполягали члени Редакційної комісії, різко контрастує з сільською реальністю. «Настав час визнати селянина дорослою людиною, не менш компетентним у вирішенні питань своєї життєдіяльності ніж приватний землевласник чи купець. Настав час переконатися у тому, що адміністративна опіка над багатомільйонною масою – нереальна бюрократична утопія, яка на практиці призведе до руйнування життя», – підсумовував А. Мануілов [8, с. 347].

Як і його попередники, він схвально відгукнувся на створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Цю подію автор «Общинного землевладения» назвав знаковою. Вона, на його думку, засвідчила неспроможність реалізації урядом старої аграрної політики, підтвердила нагальну потребу нового шляху. Останній – розвиток самодіяльності селянства, звільнення його від адміністративної опіки, усунення станової окремішності, долучення селян до освіти. Він поділяв позицію членів Особливої наради щодо необхідності кардинальних змін у соціально-економічному та правовому становищі селян [8, с. 348].

У другій статті цього ж автора мова йде про розгляд членами Особливої наради питання про селянську оренду. Він звернув увагу на те, що до створення Особливої наради селянська оренда урядовцями не розглядалася. Такий стан справ А. Мануілов вважає невиправданим, оскільки урегулювання на селі орендних відносин – реальний крок до послаблення селянського мало- та безземелля. Тому ці питання повинні перебувати на контролі держави [9, с. 204-205]. На його переконання, шлях, запропонований членами Особливої наради, з урегулювання орендних відносин на селі цілком обґрунтований і виправданий. В його основі лежали такі моменти: по-перше, нормальна орендна плата; по-друге, зменшення селянського попиту на оренду шляхом покращення інтенсивності

селянського господарства; по-третє, усунення перешкод у виході селян із общини; по-четверте, ліквідація через- та багатосмужжя, по-п’яте, організація переселення [9, с. 208]. Порівнюючи з попередньою статтею А. Мануілова, ця написана у позитивній тональності, що підтверджує прихильність її автора до ліберальних ідей реорганізації сільського господарства.

Діяльність Особливої наради та Редакційної комісії, урядові заходи з землеоблаштування та інші проурядові аграрні ініціативи, постать С. Вітте висвітлено на сторінках творчого доробку П. Лященка [10; 11], І. Страховського [12], І. Чернишева [13; 14; 15].

Так, П. Лященко у своїх роботах, присвячених аграрній історії Росії, дещо розширив тематику дослідницького поля. Він узагальнив не лише діяльність Особливої наради та Редакційної комісії, а і охарактеризував погляди С. Вітте, відображені у «Записке по крестьянскому делу» від 1904 р. Беручи до уваги належний фаховий рівень автора, не можна не побачити і окремих неточностей, яких він припускається. Скажімо, П. Лященко переконаний у тому, що законопроект Редакційної комісії було взято за основу Столипінського аграрного законодавства. Хоча в інших роботах цього дослідника обґрунтовується цілком слушна теза про те, що саме діяльність Особливої наради заклала правові основи до проведення П. Столипіним аграрної реформи.

І. Страховський проаналізував діяльність урядових комісій та запропоновані ними законопроекти щодо покращення умов життєдіяльності селян, розпочинаючи від 1861 р. Він, поділяючи думки С. Вітте, вважав за першочергове завдання нової аграрної політики, положення якої розроблялися, нівелювати станову окремішність селян. Зрівняння селян у правах із іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму дозволить селянам якісно покращити своє соціально-економічне становище. У такому контексті І. Страховський віддавав перевагу правильності законопроектів Особливої наради перед аналогічними документами

Редакційної комісії. Робота лише б виграла, якби її автор зіставив розроблені державними комісіями пропозиції, виокремивши спільне, відмінне, загальні тенденції в еволюції державної аграрної думки.

І. Чернишев зробив, хоча і не бездоганну спробу з'ясувати зміст проурядових аграрних ініціатив через вивчення напрацювань Редакційної комісії, опублікованих матеріалів Особливої наради, записки земців, надісланої ними до «Комісії Центру». У такий спосіб він розширив традиційне для тогочасних дослідників тематичне поле, намагаючись розкрити тяглість ідей державницьких мужів у справі переоблаштування сільського господарства. Погляди цього автора на зміст, характер проурядових аграрних ініціатив позначені об'єктивністю та виваженістю. Зокрема, системним аналізом позначена та частина роботи, в якій відтворено змістову еволюцію поглядів С. Вітте на общину, а також ставлення до общини російського істеблішменту. Водночас не все із запланованого ним вдалося досягти повною мірою. Наприклад, панорамна картина проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку XX ст. в його інтерпретації більше нагадує узагальнений нарис окремих її складників, ніж синтетичний аналіз думок, ідей, заходів.

Якщо попередні автори у висвітленні проурядових аграрних ініціатив віддавали перевагу аналізу документів, напрацювань урядових комісій, то творчий доробок М. Гранта [16], Г. Клейнова [17], І. Колишка [18; 19], І. Мануса [20], М. Ковалевського [21], М. Туган-Барановського [22; 23] та інших більшою мірою стосується оцінки постаті С. Вітте та його діяльності на посаді міністра фінансів та прем'єр-міністра.

Напрацювання вищезгаданих авторів неоднорідні за ідейно-змістовим наповненням. Як засвідчує їх аналіз, у роботах перших чотирьох домінує упереджене ставлення не лише до постаті С. Вітте, а і до його політики. Вони критикували віттевську економічну модель. Насамперед закидаючи її автору ігнорування диспропорцій у розвитку індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства. Однак така критика ґрунтувалася не на

об’єктивних фактах і обґрунтованих судженнях, а на особистій антипатії до С. Вітте.

Яскравим підтвердженням такому нашому судженню є, наприклад, творча спадщина І. Колишка. У роботі «Великий распад», виданій на початку ХХ ст. і передрукованій у наш час, автор не лише поціновує заходи С. Вітте у внутрішній економічній політиці, а вдається і до персональних образ. На сторінках цієї роботи візаві автора постає як «временщик», яким керувала його дружина, що переймався не стільки інтересами держави, скільки жагою до влади, накопиченням власного багатства [18, с. 141-142].

По-іншому до персони графа поставилися ліберал М. Ковалевський і легальний марксист М. Туган-Барановський. Обидва вони вважали С. Вітте прихильником капіталізму, людиною, яка більше за інших доклала зусиль для покращення матеріальних статків селян. Диспропорції у віттевській економічній моделі ці автори не схильні були гіперболізувати, вбачаючи у них природність, породжену загальною спрямованістю внутрішньої політики модернізації, що піддавалася корекції. Водночас, акцентуючи увагу на характеристиці поглядів і дій С. Вітте, М. Туган-Барановський і М. Ковалевський не аналізували загалом проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії у 1901 – 1906 рр. Міркування авторів ґрунтувалися здебільшого на схожості їхніх поглядів і поглядів С. Вітте на шляхи розвитку держави на початку ХХ ст.

Підсумовуючи розвиток історіографії на початку ХХ ст. з порушеної нами теми, констатуємо. Жанрово історіографічний простір початку ХХ ст. представлений в основному статтями, монографіями. Їхніми авторами не завжди були фахівці-історики. Переважно – економісти, соціологи, політичні та громадські діячі. Тому напрацюванням початку ХХ ст. властиві такі риси, як описовість, упередженість та суб’єктивізм, обмеженість дослідницького поля тощо. У більшості випадків наукові надбання тогочасних авторів не ґрунтувалися на методологічних засадах, що і зумовлювало домінування зазначених вище характеристик. Окрім того, авторам початку ХХ ст. не

вдалося повною мірою абстрагуватися від подій, учасниками яких вони були. Тому в їхніх працях превалює «відчуття духу епохи», а не його науково-історичний аналіз, авторські міркування, а не фахові аналітичні узагальнення.

Тематично історіографічний простір початку XX ст. позначений наявністю двох ідейно-змістових ніш. Перша з них – це увага до матеріалів Редакційної комісії та Особливої наради. Друга – характеристика С. Вітте та його економічної моделі. Практично не приділено уваги або згадано побіжно про інші урядові комісії, члени яких також напрацьовували законопроекти щодо селян. Наприклад, «Комісія Центру», Особлива нарада О. Оболенського тощо. Нічого не йдеться і про конкретні кроки уряду з покращення матеріальних статків селян. Так, зокрема, в історіографії початку XX ст. не проаналізовано вплив законодавчих актів щодо припинення викупних платежів селянства на їхнє соціально-економічне становище.

Є достатньо підстав говорити і про те, що історіографії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії у 1901 – 1906 рр. на початку XX ст. був властивий плюралізм думок. Незважаючи на цензуру, тогочасні автори не без негативних для себе наслідків критично висловлювалися на адресу аграрної політики властей. Також спостерігаємо політичну поляризацію результатів творчої інтелектуальної діяльності тогочасних авторів. Насамперед мова йде про формування так званих консервативної та ліберальної історіографій. Представниками першої були М. Грант, Г. Клейнов, І. Колишко, І. Манус та інші. Другу представляли М. Ковалевський, М. Кутлер, М. Туган-Барановський, та інші. Їхня поява відображала ті загальнополітичні настрої, що панували на початку XX ст. у країні. Це не могло не позначитися на змісті робіт.

Джерела та література

1. Дубінський В. А. Аграрне питання кінця XIX – початку XX століття в радянській історіографії / В.А. Дубінський // Наукові праці Кам’янець-

Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець подільський: Оіюм, 2002. – Т.8 (10). – С. 68 – 73.

2. Гоцуляк В. В. Перспективи історіографії історії здійснення столипінської аграрної реформи в Україні / В.В. Гоцуляк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 21 – 23.
3. Гоцуляк В. В. Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні / В.В. Гоцуляк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2004. – С. 73 – 76.
4. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в трудах образованной в составе Министерства Внутренних Дел комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах / Г.А. Евреинов. – СПб., 1904. – 17 с.
5. Прокопович С.Н. Местные люди о нуждах России / С.Н. Прокопович. – СПб., 1904. – 275 с.
6. Шидловський С.И. Общий обзор трудов местных комитетов / С.И. Шидловский. – СПб., 1905. – 239 с.
7. Розенберг В. Проекты Редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах / В. Розенберг // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М., 1905. – С. 311–328.
8. Мануилов А.А. Общинное землевладение / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 329–348.
9. Мануилов А.А. Арендный вопрос перед Особым Совещанием о нуждах сельско-хозяйственной промышленности / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. : Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 204–223.
10. Лященко П.И. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика / П.И. Лященко // Известия Томского университета. – книга 66. – Томск, 1917. – 124 с.

11. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России / П.И. Лященко. – Т. 2. – СПб. : Прибой, 1913. – 704 с.
12. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. / И.М. Страховский // Крестьянский строй. – СПб., 1905. – т. 1. – С. 371–375.
13. Чернышев И.В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И.В. Чернышев. – Пг., 1918. – 384 с.
14. Чернышев И.В. Задача Государственной Думы в области реформы крестьянского права / И.В. Чернышев // Чернышев И., Лосицкий А., Маслов П. Крестьянское право и община пред ГосударственнойДумой. – СПб., 1907. – С. 5–41.
15. Чернышев И .В. Аграрно-крестьянская политика за 150 лет / И.В. Чернышев. – Пг., 1918. – 384 с.
16. Грант М.И. Граф Витте вчера и сегодня / М.И. Грант. – Берлин, 1922. – 42 с.
17. Клейнов Г.М. Граф С. Ю. Витте / Г.М. Клейнов. – СПб., 1906. – 49 с.
18. Колышко И.И. Великий распад / И.И. Колышко. – СПб., 2009. – 464 с.
19. Колышко И.И. Ложь Витте / И.И. Колышко. – Берлин, 1907. – 56 с.
20. Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб., 1905. – 211 с.
21. Ковалевский М.М. С.Ю. Витте и его роль в истории России / М.М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1915. – Книга 4. – С. 363–368.
22. Туган-Барановский М.И. Земельный вопрос на Западе и в России / М.И. Туган-Барановский. – М., 1907. – 260 с.
23. Туган-Барановский М.И. С.Ю. Витте и его политика / М.И. Туган-Барановский // Речь. – 1915. – № 58. – С. 3–5.

ПРОПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЕ АГРАРНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 1901 – 1906 ГГ. В ОЦЕНКЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ НАЧАЛА XX В .

В статье проанализированы взгляды исследователей начала XX в. на аграрную проблему в Российской империи в 1901 – 1906 рр. Упор сделан на вопросе проправительственных аграрных инициатив. Обращается внимание на труды посвященные различным аспектам истории крестьянства. Отмечается, что есть достаточно оснований говорить о том, что историографии начала XX в. был присущ плюрализм мнений. Несмотря на цензуру, тогдашние авторы не без негативных для себя последствий критически высказывались в адрес аграрной политики властей.

Ключевые слова: аграрный вопрос, Российская империя, аграрные инициативы, историография начала XX в.

PRO-GOVERNMENT AGRICULTURAL INITIATIVES IN THE RUSSIAN EMPIREIN 1901 – 1906 S. IN THE EVALUATION OF THE RESEARCHERS IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The paper analyzed the views of researchers in the early twentieth century on the agrarian problem in the Russian Empire in 1901 – 1906 s. Emphasis on the issue of agricultural pro-government initiatives. Attention is paid to work on various aspects of the history of the peasantry. It is noted that there are sufficient grounds to say that the historiography of the early twentieth century was inherent pluralism. Despite the censorship, the authors of that time is not without negative consequences for themselves critically expressed to the agrarian policy of the authorities.

Keywords: agrarian question, the Russian Empire, agricultural initiatives, historiography of the early twentieth century.